

de Dom, dat tegenover de noordoosthoek van de Serwetstraat lag, plaats moest maken voor de nieuwe toren. Het perceel van Oudmunster ten noorden, waarop een huis, een kamer en een boomgaard lagen, bleef bestaan. De kapittels van Oudmunster en de Dom sloten op 9 mei 1320 een overeenkomst om deze kwestie te regelen. Een precieze afbakening van de grenzen en een nauwkeurige omschrijving van beider rechten was vastgelegd in een ontwerp-oorkonde, maar deze acte is nooit bezegeld: blijkbaar was de materie toen even ondoorzichtig als voor ons nu. Men liet de beslissing daarom maar over aan de beide dekens en aan twee kannuniken van de kapittels 10). In 1399 werd dit hinderlijke obstakel afgebroken 11). Het laatste gebouw, dat ter plaatse lag, was een vergaderzaal van de bisschop. Bisschop Frederik van Zierik werd bereid gevonden dit gebouw af te breken op bepaalde voorwaarden, waarvan de belangrijkste bepaling zijn recht van in- en uitgang was naar een nieuw te bouwen Michaëlskapel 12). Van deze kapel had de kerkvorst de gebruiksrechten; ook mocht hij een kapellaan aanstellen in de ruimte, als deze maar een kanunnik van de Dom was 13). Moeizaam hadden de bouwheren op deze manier plaats gemaakt voor hun toren, die ingeklemd lag tussen bouwwerken, die niet verwijderd konden worden. Het eigenbelang van de bisschop en van het kapittel van Oudmunster had de overhand gekregen op het algemeen belang, dat men aan een kathedraaltoren toch wel had mogen hechten. Al waren de kanunniken van de Dom dan in de lengte en in de breedte beknot, in de hoogte hebben zij zich niet laten beperken. Met kop en schouders steken zij letterlijk en figuurlijk boven kleinheid van de omringende gebouwen en van de onwelwillendheid uit.

De vraag is gewettigd of er tot de bouw van één Domtoren besloten is uit geldgebrek, zodat er geen ruimte vrijgemaakt hoefde te worden voor de gebruikelijke twee kathedraaltorens. Deze veronderstelling verdient meer aandacht: een volgend artikel zal, naar ik hoop, deze materie behandelen.

J. E. A. L. Struick

Noten:

- 1) H. Wstinc, Het rechtsboek van de Dom, paragraaf 105; 1 en 105; 4, uitgegeven door S. Muller Fz., 's-Gravenhage, 1895, pp. 272-273; verder in 3 oorkonden van a. 23 februari 1333, Archief van het kapittel ten Dom, nr. 557; b. 15 juli 1336, Bisschoppelijk archief, nr. 334 en c. 27 juli 1336, Archief van het kapittel ten Dom, nr. 558.
- 2) J. F. Niemeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon minus*, Leiden, 1967, p. 67.
- 3) 20 Mei 1285, Oorkondenboek Sticht Utrecht, nr. 2217; 25 juli 1303, Regesten van het Sticht 1301-1320, W. H. G., 3e S. nr. 66, regest nr. 35, p. 12.
- 4) Oorkondenboek Sticht Utrecht, nr. 2849.
- 5) Archief Oudmunster, nr. 445; 2.
- 6) 19 December 1241, Oorkondenboek Sticht Utrecht, nr. 973; 25 juli 1303, Regesten Sticht Utrecht, WHG, 3e serie, nr. 66, regest nr. 35, p. 12.
- 7) 23 Mei 1243, Oorkondenboek Sticht Utrecht, nr. 995.
- 8) P. Séjourné, *L'ordinaire de St. Martin d'Utrecht*, Utrecht, 1919-1921, pp. 202-203 en de plattegrond achterin.
- 9) E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage, 1965, p. 167 en fig. 24 (achter p. 191).
- 10) Archief Oudmunster, nr. 445.
- 11) 5 en 16 Augustus 1399, Stadsarchief Utrecht I, nr. 312.
- 12) Archief van het kapittel ten Dom, nr. 404.
- 13) H. Wstinc, *Rechtsboek van de Dom*, pp. 17-18.

HOOG BEZOEK AAN ONVOLTOOIDE DOMTOREN

Het is bekend dat de Domtoren in de 16de eeuw al een toeristische attractie vormde. Kroonprins Filips, die de toren beklom tijdens de huldigingsreis door zijn toekomstige Nederlandse rijkdelen, zal zeker een van de alleraanzienlijkste geweest zijn 1).

Natuurlijk hebben ook al in de 14de eeuw inwoners en vreemdelingen zich staan vergaapen aan het hoger en hoger rijzende kolossale gevaarte 2). Beklimming zal toen echter niet aan velen vergund zijn geweest. Als presentje voor de jarige toren wil ik hem zo'n zeldzaam bezoek uit zijn geboorte-eeuw in herinnering brengen.

Het was in het jaar 1368, in de eerste dagen van maart, en de bezoekers waren twee jonge edelen, de jonkers van Blois. Een dienaar in hun gevolg gaf er de koster natuurlijk een fooi voor; die uitgaaf werd geboekt door de rentmeester van jonker Jan, en aan die bewaard gebleven administratie danken wij de mogelijkheid nu nog een blik te kunnen werpen in het inte-

rieur van de toren-in-aanbouw. Zo luidt die rekening-post: *Item omtrint den seluen tijd gaf Jan Breie tUtrecht den coster van den doeme die minen here ende sinen broeder St. Martijns toorn opsloet ende die tafel toeghede 1 mottoen 3).*

Waren het soms Fransen, die bevoorrechte edelen? Min of meer wel, maar tegelijk ook „Nederlanders“; veel leden van de hoge adel leefden eigenlijk „grenzenloos“. Hun Franse vader, Lodewijk van Châtillon, was graaf van Blois geweest; hun oudste broer was dat toen; in 1372 zou jonker Jan hem opvolgen en nog later jonker Gwijde. Maar van hun moeder hadden ze veel goederen in Henegouwen, Zeeland en Holland geërfd, of eigenlijk van hun grootvader, die zijn dochter overleefd had: Jan van Beaumont, broer van graaf Willem I van Henegouwen, III van Holland en Zeeland 4). Op een van die goederen leidden Jan en Gwijde rond 1368 een comfortabel en tevens ondernemend leven. Gouda en Schoonhoven behoorden

tot die bezittingen, en zo komt het dat een Goudse regent-in-ruste aan het begin van de vorige eeuw in zijn geschiedenis van de heren van Gouda veel gegevens heeft opgenomen uit de financiële administratie van de Noordnederlandse goederen, de zogeheten Bloise rekeningen. Wie intussen aan Busken Huet is gaan denken - inderdaad, die scherpschrijver heeft in zijn nu ook verjarende Land van Rembrandt de 14de eeuw geportretteerd rondom graaf Jan van Blois, met behulp van de schat aan gegevens in het dorre boek van De Lange van Wijngaarden. Nog altijd boeiend is Huets schets, al komt een nieuw groepsportret waarin Jan van Blois figureert er natuurlijk heel anders uit te zien 5). De uitgebeelde zelf zou zich in geen van beide herkennen, denk ik zo.

Begin maart 1368 was jonker Gwijde van zijn Henegouwse domicilie overgekomen naar het kasteel van Schoonhoven om bij zijn broer Jan te logeren. Van daaruit maakten ze een driedaagse trip naar Gouda en Utrecht 6). Daar werden ze allerminst als vreemdelingen beschouwd. Vooral Jan kwam er vaak; trad er op als de royale edelman die steekspelen, feestmalen en gezellige avonden met veel gasten organiseerde. Ook bestelde hij er heel wat zaken die zijn dure smaak nodig had, bijvoorbeeld bij goudsmid Elias Scherpzwaard en borduurwerker Jan Mouwerens 7). Voor zo'n heerschappij, dat je te vriend moest houden en van wie men bovendien algemeen wist dat hij tuk was op het bekijken van curieuze dingen, werd de Domtoren ontsloten.

Zouden de jonkers vanaf de eerste of misschien zelfs vanaf de tweede omloop getuurd hebben of ze Schoonhoven konden zien liggen? Hadden ze interesse voor de klokken? Ach, als dat al zo was, dan hadden ze die punten vast al eerder afgedaan. Nu zal de „tafel“ die zo speciaal door de rentmeester genoemd werd wel de reden van hun nieuwsgierigheid gevormd hebben. Wat voor nieuw voorwerp zou dat dan geweest zijn?

Toen ik deze vermelding pas had gelezen dacht ik of het niet het model zou kunnen zijn van de toren, dat model met de hogere spits waarvan in het begin van de 19de eeuw een paar keer gewag wordt gemaakt 8). Maar voor deze interpretatie laat het middeleeuws Nederlandse woord *tafel* zich niet gebruiken. Dat moet een plat vlak betreffen, van hout meestal, soms van metaal. De eerste wijzerplaat dan misschien, opgesteld in de toren in afwachting van montage aan de buitenkant van het tweede vierkant? 9). Dat lijkt me een curiositeit naar Jans smaak. Maar daartegen moet ik opwerpen dat zo'n hoogst modern voorwerp in de rekening vast wel uitvoeriger omschreven zou zijn.

Als meest waarschijnlijk object in het platte vlak blijft dan over een schilderij, een paneel, waarvoor „tafel“ het gangbare woord was. Niet wetend hoe we ons de inrichting van de tweede verdieping moeten voorstellen, die ruimte die later de kapel van Egmond zou gaan heten, kunnen we dus het beste vermoeden dat het een schilderij in de St. Michaëlskapel was, mis-

schien wel een nieuw altaarretabel. De Bloise rekeningen zelf bevatten van zo'n geheel een goede illustratie. Toen de kapel van het Schoonhovens kasteel in de jaren 1360-1362 werd ingericht moest er uiteraard ook een altaar komen. De steen voor wat wij tegenwoordig *tafel* noemen kocht de kapelaan (tijdens een reis met een ander doel) in Praag. De *outaertafel* werd gemaakt door een plaatselijke schrijnwerker. Die maakte dus de houten ondergrond, waarop vervolgens de schilder een voorstelling aanbracht. Ten slotte werd er linnen geveerd om *voor die tafel* te hangen 10).

Op de schilder van dat Schoonhovens altaarpaneel ga ik nog even door. Het lijkt wel een beetje alsof Elias Scherpzwaard jonker Jan aan die schilder geholpen heeft; in elk geval had meester Elias al twee jaar bestellingen geleverd toen hij in september 1361 *ende meyster Jan van S. Omaers van Vtrecht tSchoonhoven . . . quamen, daer zi omboden waren om die capelle vanden huse tSchoonhoven te bestaden te malen* 11). Dat werd een ferm karwei, waar meester Jan in 1362 een hele tijd met een wisselend aantal gezellen aan werkte (*omtrent 1 half jaer . . . op miins joncheren cost, bi tiden hem derden ende bi tiden hem vierden ende te minsten hem anderen*). Hij ontving er dan ook 58 pond voor. Het schilderij op het altaar moet hij in zijn Utrechtse werkplaats geschilderd hebben, want daarvoor was hij *op siins selfs cost* en kreeg hij een betaling van bijna 14 pond 12). Dit is mijns inziens de werkelijke lezing van wat bij Swillens heette, dat er blijkens de Bloise rekeningen „in het jaar 1360 te Utrecht een altaarpaneel werd beschilderd door zekeren Jan van Sint Omaers, die ook de huiskapel van graaf Jan van Blois te Schoonhoven *maelde*“ 13). Daaraan verbond Swillens de mogelijkheid dat Jan van St. Omaers het oudst bewaarde Utrechtse schilderij vervaardigd zou hebben, het memoriportret van St. Jan-proost Hendrik van Rijn.

Zo'n slag in de lucht kan ik ook wel wagen bij het Domtorenpaneel van 1368; makkelijk genoeg zolang er niet meer namen van Utrechtse schilders opduiken. Maar al in 1363 noemen de Bloise rekeningen een andere Utrechter die het paardentuig van Jan van Bois schilderde: Gerrit Ammekijn. Iets dergelijks had Jan van St. Omaers het jaar daarvoor nog beschilderd, toen jonker Jan voor krijgsexpedities wapenschildjes en vanaen nodig had 14). Zou meester Jan kort daarop overleden of verhuisd zijn, of was de klantring in en om Utrecht zo groot dat er in de jaren '60 van de 14de eeuw gewoon twee schilders en nog wel meer ook, naast elkaar emplooi hebben gevonden? Verder uitkomen van de Bloise rekeningen zou die vraag kunnen helpen beantwoorden. Voorlopig is het nog te schemerig in de Domtoren om over de schouders van de Bloise jonkers heen iets te kunnen ontwaren van de schildering die hem zo nieuwsgierig gemaakt had.

L. van Tongerloo

Naschrift

Toen bovenstaand verhaal in concept zo goed als klaar was hoorden dr. Struick en ik toevallig van elkaar dat we met hetzelfde voorval bezig waren; hij meer terloops in zijn ook in deze tijd te verschijnen „Utrechtse Domtoren“. Lezing van zijn tekst heeft mij niet tot andere presentatie gebracht.

Noten

- 1 W. H. Vroom, De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen (Maarssen 1981) 361. A. M. C. van Asch van Wijck, „Plegtige intrede van Philips II in Utrecht in de maand October 1549“ in: Van der Monde's Tijdschr. voor Gesch. enz. van Utrecht, 3 (1837) 108-135, 156-162, speciaal 133; kort: Maandblad OU 22 (1949) 88.
- 2 Geert Grootes tractaat *Contra turrim traictensem teruggenvonden*, ed. R. R. Post ('s-Gravenhage 1967) 26-27.
- 3 C. J. de Lange van Wijngaarden, *Geschiedenis der heeren en beschrijving der stad van der Goude, I* (Amsterdam/'s-Gravenhage 1813) 781, vergeleken met het origineel: Alg. Rijksarchief, graven van Blois, 44, f. 75.
- 4 Familie en goederen: S. A. Waller Zeper, *Jan van Henegouwen heer van Beaumont* ('s-Gravenhage 1914). Beknopt nu ook in de inventaris van A. A. M. Schmidt Ernshtausen, Archief van de graven van Blois 1304-1397 (Rijksarchieven in Holland, inventarisreeks, 26; 's-Gravenhage 1982).
- 5 W. Paravicini, „Die Preussenreisen des europäischen Adels“ in: *Historische Zeitschrift* 232 (1981) 25-38.
- 6 ARA, graven van Blois, 44, f. 18, 72 v.
- 7 De Lange van Wijngaardens hoofdstuk 47 en verspreide notities.
- 8 Naast de door S. Muller Fzn's *Dom van Utrecht* (1906) 19 doorgegeven vermelding in *Van der Monde's Tijdschr. voor Gesch. enz. van Utrecht* 1 (1835) (een ongedateerd handschrift; de 2de versie luidt (p. 70): *In 't Capittelhuys van de Domheeren van den Dom siet men het model van het spits dat men voorgenomen had op den domstoorn te setten, mede met pilaren en doorluchtigh) vond ik nog een vermelding door L. E. Bosch in zijn Utrechtse Volks-almanak (1865) op p. 107: Het model van de spits van den toren ... was in het kapittel van den Dom nog in 1802 aanwezig, zooals de heer Jan Blijdesteijn, oud kanonik van genoemd kapittel, dit model toen aldaar gezien en dit mij medegedeeld heeft, is ook verdwenen, en waar is het beland?*
- 9 Th. Haakma Wagenaar, „De toren en zijn klokken“ in: *Ergens beginnen de klokken hun lied* (Utrecht/Aartselaar 1981) 25.
- 10 De Lange van Wijngaarden, 710, 716; ARA, graven van Blois, 39, f. 59-60 (steen + wijding kapel); 38, f. 97 v. (outaertafel).
- 11 ARA, graven van Blois, 37, f. 47 (ook 50 v.).
- 12 Is noot 10 (minus inv. nr. 39). De aparte rekeningen van de rentmeester van Gouda en Schoonhoven bevatten ook bepaalde uitgaven voor het kasteel van Schoonhoven; nr. 90 (over 1362) bevat echter niets over de kapel (het jaar 1361 is niet bewaard).
- 13 P. Swillens, „Schilders en beeldhouwers in Oud-Utrecht“ in: *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1925, 52; hij gaf de vindplaats niet preciezer aan.
- 14 ARA, graven van Blois, 39, f. 54 v.; 38, f. 88 (De Lange van Wijngaarden, 593 heeft in deze passage meer momenten dan de gebruikelijke spellingsverschillen).

„TEGEN DE UTRECHTSE TOREN“

Geert Groote's tractaat in het licht van de traditie van de kerkvaders
en de middeleeuwse kerk

Het oprichten van grote bouwwerken vormt in onze tijd veelal een heftig omstreden zaak. Men denke slechts aan het rumoer rond de bouw van een nieuw Amsterdams stadhuis. Nog voor de eerste paal voor dit gebouw geslagen is, zijn de plannen reeds vele malen gewijzigd en aangepast. En de kritiek is niet van de lucht: zijn de miljarden wel juist besteed? Welk doel dient zo'n prestige-object? Zijn er geen andere zaken die het geld dringender opeisen?

Een vergelijking tussen hedendaagse grote projecten als het Amsterdams stadhuis en middeleeuwse kathedralen gaat in zoverre op, dat het in beide gevallen gaat over zeer grote projecten, die van de gemeenschap het nodige vergen. Waarschijnlijk eiste de bouw van een middeleeuwse kathedraal van een middeleeuwse gemeenschap verhoudingsgewijs nog vele malen méér dan een groot stadhuis, een beursgebouw, een nieuw stationsgebouw, van onze tegenwoordige gemeenschap eisen.

Toch zijn we in eerste instantie niet geneigd om te

denken dat de bouw van zo'n grote kerk als bijvoorbeeld de Utrechtse Domkerk met zijn imposante toren destijds óók een omstreden zaak kan zijn geweest. Wij beschouwen het gebouw als een vanzelfsprekend gegeven, een niet weg te denken monument in de Utrechtse binnenstad; maar daarnaast: zijn de middeleeuwse kerkgebouwen geen „vroomheid in hout en steen“? Leverde een middeleeuwse stadsbevolking niet psalmzingend deze gigantische prestatie uit pure geloofsijver?

In de veertiende eeuw heeft minstens één stem geklonken die zich verhief tégen het grootse project van de Utrechtse bisschop, zo blijkt uit een door Geert Groote geschreven Tractaat „Contra Turrim Traictensem“ (Tegen de Utrechtse Toren) 1). Hoe luid die stem geklonken heeft, blijft onzeker, want wellicht heeft de schrijver het nooit aan de openbaarheid prijsgegeven (al dan niet in verband met een belangrijke functie in het Utrechtse bisdom, die hij wellicht bij publicatie zou zijn misgelopen). De inhoud is voor onze